

דור שבע

פולמוס השמיטה הישראלית יעקב גוטליב

"העמק דבר" לפסוק "וְשָׁבְתָה הָאָרֶץ שְׁבֹת לַה'" (ויק' כה:ב): "לא בשביל טובת הקרקע לנוח פעם אחת בשבע שנים, אלא בשביל דבר ה' ורצונו". לטענתו של הרב רוזן מצוות השמיטה היא מצווה דתית בלבד, ללא היבטים חברתיים, וזאת בניגוד למצוות השבת. הרב רוזן מביא מספר ראיות המוכיחות את טענתו, שאין קשר בין מצוות השמיטה לערכים הנ"ל. מאמרו זכה למספר תגובות של רבנים ואנשי רוח והוא השיב עליהן.⁵ אחת הראיות שמביא הרב רוזן לשיטתו היא ההלכה, שאדם שאסף את פירות שדהו על מנת לחלקם לעניים עבר על מצוות השמיטה, ואילו מי שהפקיר את השדה לעניים ועשירים כאחד קיים אותה.⁶

ברצוני לחלוק על הרב רוזן ולטעון שאין קשר בין טעמי המצוות לבין היישום של המצוות על פי ההלכה. הפער בין טעם המצווה לבין הלכותיה בולט במיוחד במצוות השבת, שהרב רוזן מגדיר אותה כ"מצווה סוציאלית מובהקת". למרות שהתורה מנמקת את מצוות השבת גם כיום מנוחה,⁷ הרי שלמעשה ההלכה מתירה לעבוד בשבת! ההלכה אוסרת עשיית מלאכה בשבת, אך אינה אוסרת עבודה בשבת.⁸ מנחי אירועים, חדרנים, מלצרים, עובדי מטבח, משגיחי כשרות, מדריכי ספורט, שמרטפים וכו' עובדים למעשה בשבת ומצוידים בהיתר של "שכר בהבלעה".⁹ רבנים בעלי השקפה חברתית

שנת השמיטה ידעה מספר פולמוסים. המפורסמים שבהם: פולמוס ה"בית יוסף" והמבי"ט בעניין פירות נכרים בשביעית¹ ופולמוס היתר המכירה שהחל בערב שנת השמיטה תרמ"ט, וממשיך במלוא עצמתו עד ימינו אלה.² בשנה שעברה, שהייתה כידוע שנת שמיטה, פרץ לתודעה הציבורית פולמוס נוסף בעקבות היזמה החברתית הנקראת "שמיטה ישראלית". את מיזם השמיטה הישראלית הובילה עמותת "טבע עברי" בנושאות הרב מיכאל מלכיאור. המיזם, על פי מארגניו, נועד לתרגם את הערכים של שנת השמיטה למציאות ימינו: שמירה על הסביבה, חיזוק הקהילות, פעילות למען צמצום פער, הרחבת הגישה לנכסי תרבות לקהלים רבים וצמצום שעות העבודה לטובת עיסוק פעיל בחיי הרוח.³

כנגד המושג "שמיטה ישראלית" יצא קצפו של הרב ישראל רוזן, ראש מכון צומ"ת. במאמרו "השמיטה איננה סוציאלית"⁴ הוא אינו יוצא חלילה כנגד יזמות חברתית, אלא כנגד הקישור בין מצוות השמיטה לערכים סביבתיים וחברתיים. הרב רוזן יוצא כנגד ההסברים האקולוגיים והסוציאליים של המצווה שנאמרו ברוח דברי הרמב"ם (מורה נבוכים ג, לט), ומאמץ את גישתו של הנצי"ב בפירושו

* הרב ד"ר יעקב גוטליב מרצה לפילוסופיה יהודית במכללה האקדמית אשקלון. המאמר מוקדש לשמחת בר המצווה של בנו ישי נ"י.

¹ מחלוקת ה"בית יוסף" והמבי"ט בענייני פירות נכרים, באשר לקדושת שביעית והפרשת תרומות ומעשרות, נמשכה שבע שמיטות; משנת רצ"ב ועד לשנת של"ד. ראו: יעקב נבון, "פולמוס הבית יוסף והמבי"ט בפירות נכרים בשביעית", **המעייין**, לה/ג (ניסן תשנ"ה), עמ' 12-28.

² שנת השמיטה תרמ"ט הייתה השנה הראשונה שבה נזקקו מייסדי המושבות החדשות בארץ ישראל להתמודד עם הקשיים בקיום מצוות השמיטה. ראו: אחיעזר ארקין, "שמיטת תרמ"ט במזכרת בתיה (עקרון)", **המעייין**, כו/ד (תמוז תשמ"ו), עמ' 1-19.

³ ראו: עינט קרמר (מנהלת "טבע עברי"), "שמיטה ישראלית", באתר העמותה.

⁴ פורסם במוסף **שבת** של העיתון "מקור ראשון", ח' בסיון תשע"ד.

⁵ שם, כ"ב בסיון תשע"ד.

⁶ הלכה זו מקורה **במכילתא** לפרשת משפטים ומובאת בכסף משנה על הרמב"ם הלכות שמיטה ויובל ד, כ.

⁷ שמות כג: יב; דברים ה: יד.

⁸ אמנם, חז"ל גזרו שלא לקבל שכר על עבודה בשבת, אך למעשה יש לגזרה זו "מסלול עוקף" הנקרא "הבלעה". בהקשר זה ראוי לצטט את דברי **המשנה ברורה** (סימן שו ס"ק כא): "ומה שנוהגים הסוחרים לשכור יהודי בערב שבת לשמור העגלות מן הגנבה, הדבר קשה, איך הסוחר עובר על "לפני עור" כיון שיודע שודאי יקבל שכר שבת! ולכן ראוי שיתנה עם השומר שישמור גם כיום ערב שבת ובמוצאי שבת איזה שעות, ואז הוי כשכר שבת בהבלעה ושרי".

⁹ "בעל שמחה השוכר מלצרים, עובדי נקיון וכדו', יתנה

"טעמא דקרא" ואילו רבי יהודה, שחולק עליו וסובר שהאיסור כולל גם אלמנה עשירה, אינו דורש "טעמא דקרא" (בבא מציעא קטו ע"א). והנה, הרמב"ם פסק להלכה כשיטת רבי יהודה וכסתם משנה: "אלמנה בין שהיא ענייה בין שהיא עשירה, אין ממשכנין אותה" (הלכות מלוה ולווה ג, א). למרות שהרמב"ם צידד, כידוע, במתן טעם למצוות, להלכה הוא כפוף לכללי הפסיקה ומתעלם מ"טעמא דקרא".

3. המשנה ובעקבותיה התלמוד פסקו שמשתיקים שליח ציבור האומר: "על קן ציפור יגיעו רחמיך", מפני "שעושה מדותיו (= מצוותיו) של הקב"ה רחמים ואינן אלא גזירות" (ברכות לג ע"ב).¹² ב"מורה נבוכים" הסביר הרמב"ם את מצוות שילוח הקן כעניין של רחמים והעיר: "ואל תטען נגדי בדבריהם... מפני שזאת אחת משתי הדעות אשר הזכרנו, כלומר, דעתם של הסוברים שאין טעם לתורה זולת הרצון גרידא, ואילו אנחנו הולכים בעקבות הדעה השנייה".¹³ הרמב"ם טוען שחז"ל במשנה ובתלמוד נוקטים כדעה שאין טעם למצוות ואילו הוא, הרמב"ם, סובר כדעתם של האומרים שיש טעם לכל המצוות. למרות זאת פסק הרמב"ם בעצמו בהלכות תפילה (ט, ז):

מי שאמר בתחנונים מי שריחם על קן ציפור שלא ליקח האם על הבנים או שלא לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד ירחם עלינו וכיוצא בענין זה משתקין אותו. מפני שמצות אלו גזרת הכתוב הן ואינן רחמים. שאילו היו מפני רחמים לא היה מתיר לנו שחיטה כל עיקר.

הרמב"ם, פוסק ההלכה, כפוף להלכה התלמודית ופוסק להלכה בניגוד למה שהוא מסביר בטעמי המצוות שב"מורה נבוכים".¹⁴

מדוגמאות אלו למדנו שיש להתייחס למצוות בשני מישורים: הפילוסופי וההלכתי. אין בהכרח קשר בין שניהם, ולפעמים הם אף סותרים. יש בהחלט לעמוד על כך ש"השמיטה הישראלית" לא תמיר את הלכות שמיטה. מנגד יש בהחלט מקום לאמץ את ערכי השמיטה כפי שהם משתמעים מפשוטו של מקרא "וְאָכְלוּ אֲבִינֵי עִמָּךְ" (שמ' כג: יא).

עומדים נבוכים מול תופעה זו, אך נאלצים להשלים עמה. כשנשאל הרב יובל שרלו כיצד זה שמלצרים וחדרנים עובדים במלון כשר בשבת הוא ענה:

מבחינה הלכתית טהורה, הדבר מסתדר שכן העובדים מקבלים שכר שבת בהבלעה, לאמור: הם מקבלים שכר גבוה יותר בימי חול ולא מקבלים שכר על שבת. אמנם מדובר בפיקציה מסוימת, אולם היא מוכרת על פי ההלכה. ברם, מבחינה עקרונית זו בעיה קשה מאוד, שלאמתו של דבר אין לי פיתרון לגביה.¹⁰

את הניתוק בין טעמי המצווה לבין הלכותיה אפשר לראות במיוחד במשנתו של הרמב"ם. נביא לכך שלוש דוגמאות:

1. התורה קבעה את עונשו של החובל בחברו: "שָׁבַר תַּחַת שֶׁבֶר עֵין תַּחַת עֵין שֶׁן תַּחַת שֶׁן פְּאַשֶׁר יִתֵּן מוֹם בְּאָדָם בְּן יִנְתֵּן בּוֹ" (ויק' כד: כ). כידוע, חז"ל ובעקבותיהם כל פוסקי ההלכה, כולל הרמב"ם, פסקו כמובן שהכוונה לעונש ממוני ולא כמשמעו. למרות זאת כתב הרמב"ם ב"מורה נבוכים", בטעמי המצוות, שהעיקרון המנחה בדיני נזיקין הוא ש"התוקף את זולתו שייעשה לו כאשר עשה בשווה. אם הזיק לגוף יינזק בגופו, ואם הזיק לממון יינזק בממונו... מי שחיסר איבר יחוסר איבר כמותו: כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו". לתלמיד ולקורא, שמן הסתם תמה כיצד הרמב"ם מתעלם כאן מן ההלכה, הרמב"ם כותב: "אל תעסיק מחשבתך בזה שאנו עונשים כאן בתשלומין, כי מטרחי עכשיו לתת טעמים לכתובים ולא לתת טעמים להלכה".¹¹

הנה כי כן, הרמב"ם, שהיה מגדולי הלוחמים להעמיד את ההלכה על תילה כשיטת התלמוד, ובניגוד לשיטת הקראים ומנהגיהם, מנמק את המצוות על פי משמעם של מקראות ולא דווקא על פי ההלכה.

2. את האיסור בתורה: "וְלֹא תִחַבֵּל בְּגֵד אֱלֻמָּנָה" (דב' כד: יז) צמצם רבי שמעון לאלמנה ענייה בלבד "שאתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה". התלמוד מסביר שרבי שמעון דורש

עמהם שיתחילו בהכנות מבעוד יום, או שינקו את המקום לאחר צאת השבת, ומותר לעובדים לקבל את השכר בהבלעה עבור כל העבודות יחד" (שמירת שבת כהלכתה פרק כח סעיף נט). גם "כלי קודש" עובדים בשבת תמורת תשלום: חזנים, קוראים בתורה, מגידי שיעורים, מוהלים וכו'. לחלק מן השיטות "כלי קודש" אינם זקוקים להיתר של "הבלעה" (ראו שו"ע או"ת, סימן שו סעיף ה ובמ"ב ס"ק כג).

¹⁰ שו"ת אתר מורשת

<http://shut.moreshet.co.il/shut2.asp?id=80986>

¹¹ מורה נבוכים ג, מא, מהדורת מיכאל שוורץ, כרך ב, עמ' 578. ראו שם בהערה 4 הפניה לספרות מחקרית.

¹² אמנם בתלמוד מובא טעם נוסף, אבל ציטטנו את הטעם שבחר הרמב"ם ב"מורה נבוכים" (להתנגד לו) ובמשנה תורה (לקבל אותו).

¹³ מורה נבוכים ג, מח, מהד' שוורץ, כרך ב, עמ' 636.

¹⁴ הרב יצחק שילת תמה כל כך על הערת הרמב"ם ב"מורה נבוכים" עד כי כתב: "לענ"ד לא רחוק לומר שנוספה על ידי מאן דהוא, שרצה 'להציל' את הרמב"ם מקושיה גדולה לפי דעתו" (יצחק שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, עמ' שד-שה, הערה 8). יש לתמוה על חוקר חשוב כר"י שילת שמציע למחוק משפט מ"מורה נבוכים" מסברה בלבד, ללא שום סימוכין באף אחת ממהדורות הספר.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף